

CAHİT TELCİ
(İzmir)

HAMZA BÂLİ VE HAMZAVİLERE DÂİR

Osmanlı toplum düzeninde genel kabul görmüş olan sünni İslâm anlayışının yanında zaman zaman, gerek sünniligi farklı olarak yorumlayan gerekse tasavvufi geleneği zorlayan anlayışların ortaya çıktığı bilinmektedir.

Bütün bu sünni dışı olarak kabul edilen anlayışlar Osmanlı uleması tarafından şiddetle tenkid edildiği gibi bu fikir ve davranışları gösterenlerin katl, kürek ya da habs ile cezalandırıldığı görülmektedir¹.

1 Hamza Bâli'nin katl edildiği dönemde benzer terimlerle ifade edilen bazı vakalar şunlardır: Rafz ve ilhadı sâbit olub Kastamonu kalesine hapsedilen İsmail'e dair Kastamonu ve Taşköprü kadısına 5. Z. 972. tarihli hüküm, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri* (M. D.), nr. 6. s. 596/1313; Ahyolu kazasındaki Işıkların halkı idlal ettiğine dair Ahyolu kadısına 11. Ca. 975. tarihli hüküm MD. nr. 7. s. 169/443.; Kızılbaş ayini yapıldığına dair Kastamonu Beyi'ne ve Küre Kadısı'na 7. N. 978. tarihli hüküm MD. nr. 12. s. 416/818; Mehdilik iddiasında bulunan Kuli adlı kişinin siyaset edilmesine dair, 27. Za. 979, MD, nr. 16, s. 206/395; Bazı kimselerde Rafizi kitapları bulunduğu ve bu kitap sahiplerinin İstanbul'a gönderilmesi hakkında Rum Beylerbeyi'ne, 8. Z. 983. tarihli hüküm, MD. nr. 27., s. 399/957; Mülhid olan Kara Bey'in Kıbrıs'a sürgün edilmesi hakkında Karaman Beylerbeyi'ne, 20. Ş. 984. tarihli hüküm, MD. nr. 28. s. 340/859, 860, 861; Bir Rafiziye ait kitapların elden ele dolmakla olduğu hakkında, Çorum Beyine 19. Ş. 984. tarihli hüküm, MD. nr. 28, s. 349/883; Bağdat'da İmam Musa Kâzım tevliyeti uhdesinde bulunan Cafer'in ilhadla suçlandığına dair 12. Ca. 982. tarihli hüküm, MD. 25, s. 256/2372; Haşr ü neşri inkar eden Bünyad adlı mülhidin recm olunmasına dair, 2. Ş. 982. tarihli hüküm, MD. nr. 25. s. 324/2983; Bazı kimselerin hakkındaki Rafizi olduklarına dair şikayetin tahkiki babında, 12. C. 984. tarihli hüküm, MD. nr. 29. s. 137/3370; Kör Tatar isimli kişinin Kızılbaş halifesi olduğu hususunun tahkikine dair, Tarsus Beyine 8. R. 985. tarihli hüküm, MD. nr. 30, s. 309/713; İlhadı ile meşhur olup vaktiyle Manisa'da yakılmış olan Baba Bendi'nin dağıtılmış olan tevabiinden bazı kişilerin yeniden toplanıp halkı idlal etmekte olduklarına dair, İzmir Kadısı ve Saruhan Beyi'ne 15. Ca. 985. tarihli hüküm, MD. nr. 31. s. 125/298; Yetilmiş Abdal'm Kızılbaşlığının sabit olması halinde öldürülmesine dair, Zülkadriye Beyi'ne 28. B. 985. tarihli hüküm, MD. nr. 31, s. 348/774; Rafz ve ilhad ile bilinen bazı kişilerin bulunduğu ve bunların tahkikine dair Şarkikaraağaç Beyi'ne, 27. R. 985. tarihli hüküm, MD. nr. 33., s. 128/258, Kızılbaşlık ayini yapıldığı ve ilhad üzere olanların cezalandırılmasına dair, Çorum ve Osmanoğlu kadılarına 22. C. 985. tarihli hüküm, MD. 31, s. 234/517; Mülhid ve Kızılbaşların Kıbrıs'a sürgün

Böylesi sünni anlayışın dışındaki dini inanç ve adetler, Osmanlı dini terminolojisi içerisinde rafz, ilhad, zendeka gibi terimlerle karşılanmakta idi.²

Bu farklı yorumların yanında yer yer dini reform teşebbüsü olarak nitelenebilecek gayretlerin de var olduğu görülüyor ki, XVII. yüzyılda ortaya çıkmış olan Hubmesihiler hareketi³ bu kapsamda değerlendirilebilir⁴. Ancak bu

edilmesine dair Rum Beylerbeyi'ne 8. Za. 985. tarihli hüküm, *MD*. nr. 35. s. 204/413; Yine aynı mealda *MD*. nr. 35. s. 366/931; Ankara civarındaki bazı köyler halkının Rafizi ve ilhad ile itham edilmiş olduklarına dair, 9. Ş 987. tarihli hüküm, *MD*. nr. 36, s. 171/469; Müd kasabasındaki Mehmed'in Rafizi olduğuna dair, 20. Z. 986 tarihli, *MD*. nr. 40, s. 18/39; Rafz ve ilhad ile bilinen ve İranla münasebeti olan Emir Ali oğlu Mansur Halife'ye dair 28. Ş. 987. tarihli *MD*. nr. 40, s. 212/479; Rafizi ve mülhid olup halkı idlal den Kasım'm siyaset olunmasına dair, 27. N. 987. tarihli Bağdad Beylerbeyi'ne hüküm, *MD*. nr. 40. s. 296/666; Akşehir kazasında Deddiği zaviyesinde ehl-i sünnet itikadı zıddına bir mezhebe uyanlar varsa tahkik edilmesine dair Akşehir Sancağı Beyi, kadısı be müftüsüne 29. Ş. 987. tarihli hüküm, *MD*. nr. 40. s. 224/501; Farzları inkar edip kadını kızlı toplantılar düzenleyen Celal ve Rusul Halife'nin itikadına uyanlara dair Amasya Beyi ve civar kadılara 28. B. 989. tarihli hüküm, *MD*. nr. 42, s. 123/420; Develü kasabasında Hacı Mirza ve arkadaşlarının rafz ve ilhad üzere olduklarına dair Teke Sancak Beyi'ne 8. Ra. 988. tarihli hüküm *MD*. nr. 43. s. 8/14; Rafizilik iddiasıyla tutuklanan Rizaeddin'in evine kızılbaş tacı koyanların cezalandırılmasına dair 10. Ra. 990. tarihli hüküm *MD*. nr. 47, s. 44/112; Geyikli baba Şeyhi Mustafa'nın müşid olarak bilindiği ve küreğe konulmasına dair, Gurre-i Ş. 990. tarihli hüküm, *MD*. nr. 48, s. 49/140; Küfrüne hükmedilerek katl edilen Beyli oğlu Hasan'm arkadaşı Taşcıoğlu Yusuf'un zındık ve Rafizi olduğunun teftiş edilmesine dair Ankara kadısı'na 17. N. 933. tarihli hüküm, *MD*. nr. 58, s. 295/749; Ehl-i sünnet itikadına mugayir Sinan'a dair Antalya kadısı'na, Evahir-i L. 993. tarihli hüküm, *MD*. nr. 39/94; Bazı kişilerin Receb, Şaban, Ramazan aylarında kadınlarla beraber ayın düzenleyip içki içildiğine dair Tirebolu kadısı'na 999. tarihli hüküm, *MD*. nr. 68. s. 49/98; Yine aynı meseleyle ilgili olarak Tirebolu vs. kadılara gönderilen hüküm, *MD*. nr. 68. s. 49/98; Niksar'da "bizim tanrımız Alidir" diyen ehl-i sünnet dışı kimselere dair, 1 M. 1001. tarihli hüküm, *MD*. nr. 69. s. 59/115; Bazı Rafizilerin sürgün edilmelerine dair 18. Za. 1003. tarihli hüküm, *MD*. nr. 73. s. 497/1087. Ayrıca konuyla ilgili bir kısım mühimme kayıtları için bkz. Ahmed Refik, *Onaltıncı Asırda Rafizilik ve Bektaşilik*, İstanbul, 1932.

- 2 XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde bu kavramlar çerçevesindeki görüşler için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, "Türk Heterodoksi Tarihinde Zındık, Harici, Rafizi, Mülhid ve Ehl-i bid'at Terimlerine Dair Bazı Düşünceler", İ. Ü. E. F. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, *Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı*, Sayı 12, Sene 1981-82, İstanbul 1982. ss. 507-520. Keza, "XV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Zendeka ve İlhad (Heresic) Meselesi", 5. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğler*, III, *Türk Tarihi*, C. 2. İstanbul 1989, ss. 463-472; Keza, "XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmi İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi" XI. *TTK Kongreye Sunulan Bildiriler*, III. Cilt, Ankara 1994. ss. 1201-1210; Keza, "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmi Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi; Oğlanşeyh İsmail Maşuki", *Osmanlı Araştırmaları*, X, İstanbul 1990, ss. 49-58. İlhad ve zendekaya dair bir fetva için bkz., Hüseyin Yurdaydın, "Akşehir Kadısı Veysi Efendi (1561-1628)'nin İlginç Bir Fetvası", *CİEPO Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi VII. Sempozyum Bildirileri*, Ankara 1994, ss. 269-271.
- 3 Ahmet Yaşar Ocak, "İbn Kemal'in Yaşadığı XV ve XVI. Asırlar Türkiyesinde İlim ve Fikir Hayatı", *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, Tokat 26-29 Haziran 1985, Ankara 1986, s. 36.
- 4 Yine 1663-64. senelerinde Bosna taraflarında "meşayih-i ulemadan" bir zatın nübüvvet iddiasıyla ortaya çıkıp kendisine Cebrailin geldiğini iddia ile beş vakit namazın üçünün ba-

reform teşebbüslerinin, sadece Osmanlı coğrafyasına has olmadığı, mesela benzer bir teşebbüsün XVI. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan'da ortaya çıktığı görülmektedir⁵.

Osmanlı coğrafyasında münferid hadislerin yanında, grup olarak siyasi otorite tarafından sürekli kontrol altında tutulan ve önemli bazı isimleri de katledilmiş olan Bayrami melamileri zikre şayandır⁶.

Yine Halvetiler⁷ de siyasi otorite tarafından Bayrami Melamileri kadar olmamakla beraber yer yer takibata uğramıştır.

Hacı Bayram-ı Veli'nin vefatından sonra, ikinci devre Melamiligi ikiye ayrılmıştır. Bu ayrılışın sebebi Akşemseddin ve Dede Ömer (sikkini) arasındaki soğukluktur⁸. Dede Ömer'in ölümünden sonra kutupluk makamı Ayaşlı Bünyamin'e⁹ geçmiş, daha sonra ise sırasıyla Aksaraylı Pir Ali¹⁰, Oğlanşeyh İsmail Ma'suki¹¹, Ahmed Sarban¹², Hüsameddin Ankaravi¹³ bu makamda bulunmuşlardır. Hamza Bali de Hüsameddin Ankaravi'nin müridlerinden olup, şeyhinin vefatı üzerine Bosna'ya gidip irşada başlamış idi.

Hamza Bâli de, Melami kaynakları tarafından, diğer Melami kutubları gibi hayli cezbeli bir kişi olarak tanımlanmaktadır. Lalizade onu "...kesret-i riyaizetle sermest-i bade-i muhabbet idi (...), aşk ve cezbesi galib ve kulub-ı müstaidini calib olmağla" şeklinde tanımlar. Yine Lalizade'ye göre Hamza

ğışlanıp sabah ve yatsı namazlarının baki kaldığını ilan etmesi üzerine sorgulanması, bunları inkar etmesine rağmen katledilmesi vakası, kendisinin ulemadan da bulunması hasebiyle bir reform teşebbüsü olarak değerlendirilebilir. Silahdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Silahdar Tarihi*, C. I., İstanbul, 1928, s. 282-283.

- 5 Hikmet Bayur, "16. Asırda Dini ve Sosyal Bir İnkılap Teşebbüsü Ekber Gürkan", *II. Türk Tarih Kongresi*, İstanbul 20-25 Eylül 1937, İstanbul 1943.
- 6 Melamilerle ilgili olarak bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, *Melamilik ve Melamiler*, İstanbul 1931.; M. Ali Ayni, *Hacı Bayram-ı Veli*, İstanbul 1343; H. J. Kissling, "Zur Geschichte des Dervischordens der Bayramije" *Südost-Forschungen*, 15, 1956; Abdurrahman Güzel, "Melami, Bayrami Tarikatında Baba'lar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVII/1-2, Ankara 1989.
- 7 Halvetilikle ilgili olarak bkz: H. J. Kissling, "Aus den Geschichte des Chalvetijje Ordens", *Dissertationes Orientales et Balcanica Collecta I. Das Dervischtum*, München 1986, s. 123; Natalie Clayer, *Derviches Etat et Societé Les Halvetis dans L'aire Balkanique de la fin du XVe siecle à nos jours* (Thèse proposée pour l'obtention du doctorat), 1993.
- 8 Gölpınarlı, *Melamilik*, s. 40-43; Mecdi Mehmed Efendi, *Hadaikü's-şakaik, Şakaik-i Numaniye ve Zeyilleri*, C.1, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 95.
- 9 M. Ali Ayni, *a.g.e.* s. 17; Gölpınarlı, *Melamilik*, s. 42.
- 10 Sarı Abdullah Efendi, *Cevheretü'l bidaye Dürretü'l Nihaye*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şeriye, 858, s. 133
- 11 Nevzade Atai, *Hadaikü'l hakaik fi Tekmiletü's-şakaik, Şakaik-i Numaniye ve Zeyilleri*, C. 2, Haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul 1989, s. 65; Gölpınarlı, *Melamilik*, s. 48.
- 12 Nevzade Atai, *a.g.e.* s. 70; Gölpınarlı, *Melamilik*, s. 55-70; Sadık Vicdani, *Tarikatlar ve Silsileleri (Tomar-i Turuk-i Aliye Melamiye, Kadiriye, Halvetiye, Sofi ve Tasavvuf)*, haz. İrfan Gündüz, İstanbul 1995, s. 39, Abdülbaki Gölpınarlı, "Mevlevilik, Hamzavilik ve Batinilikle Mütekebil Temayüller", *Atsız Mecmua*, nr. 13.
- 13 Nevzade Atai, *a.g.e.* s. 70; Gölpınarlı, *Melamilik*, s. 71.

Bâli bu vasıfları sayesinde az zamanda birkaç bin mürid toplanmıştır. Bu kişilerin bir kısmını meyhanelerden toplamış olduğu gibi, havassdan da bazı kimselerin onun sohbetini dinledikten sonra ona bağlandıkları anlaşılmaktadır¹⁴.

Bu gelişmeler üzerine, Bosna'nın ulema ve meşayih mahkemeye müracaat ederek, bu kişinin ümmi olduğuna ve bu işlere kadir olmadığına dair ifade bulunurlar. Ve Hamza Bâli'nin bu durumunun İstanbul'a bildirilmesi gerektiğine dair kadıyı da ikna ederler. Hemen arkasından Hamza Bâli İstanbul'a getirilir ki, bu günlerde hakkında muhtelif ifadeler de dileden dile dolaşmaktadır. Neticede Ebussuud'un, "Üstadım Fazıl-ı Rum İbn Kemal fetvasıyla katli olan İsmail'in katli zendeka ve ilhada bina olunmuş idi. Şeyh Hamza dahi ol tarikte zındık ise katli meşrudur" diye verdiği fetva ile, 969 (1561-62) senesinde İstanbul'da katledilir¹⁵.

Fikri ve Fiilleri

Hamza Bâli'nin katlinden / öldürülmesinden sonra da Hamzavi namıyla anılan zümreden bazı kişilerin mevcut bulunduğunu, ya da Melamilerin Hamza Bâli'nin hatırasını unutmadıklarını biliyoruz. Belki bunlar fikirlerini Hamza Bâli gibi açıkça ortaya koymamışlardır, ancak mezkur fikirleri taşıdıkları Nevzade Atai'nin onlarla ilgili ifadelerinden anlaşılmaktadır¹⁶. Burada Bosnalı Bâli Efendi'nin terceme-i halleri verilirken, kendisinin Bosna'da kadı bulunduğu sırada, bu civarda bulunan mühlidleri teftişe memur bulunduğu ve bir kısmının idam edilmiş olduğu, halen ise o civarda boyu uzun aklı kısa mühlidlerin eksik olmadığı ifade edilmektedir.

1023 H/1614 M tarihinde kaleme almış bulunduğu Nasihatnamesinde Amiki Mehmed'in Hamzavileri konu etmiş olmasından, Hamza Bâli'nin ölümünden elli yıl kadar sonra bile bu zümrenin mevcut olduğu anlaşılmaktadır¹⁷.

14 Lalizade Esseyid Abdülbaki Efendi, *Tarikat-i Aliye-i Bayramiyeden Taiife-i Melamiyenin Ana'ane-i İradetleri ve Keyfiyyet-i Sohbetleri ve Aşk-i Muhabbetullaha Cümleden Ziyade Rağbetleri Beyanındadır*, (matbu) s. 36, Yazma nüshası için bkz. Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Şer'îye 1052., yazma nüshanın 10a-11b varakları Hamza Bâli'den bahseder.

15 Lalizade Esseyid Abdülbaki Efendi, *a. g. e.*, s. 39-40. Melami kaynağı hadiseyi çekememezlik fikri içerisinde verirken Devletin görüşünü de yansıtan Nevzade Atai, bu hadisenin sebebinin "şer-i şerife na mülayim ahvali zuhur eyledikde" diye izah etmektedir. Nevzade Atai, *a. g. e.*, s. 70; Gölpinarlı, *Melamilik* s. 72; M. Ali Ayni, *a. g. e.*, s. 125. Gölpinarlı, Hamza Bâli'nin Meşhedî'deki kitabesinin metnini nakletmiştir: Tarikat-i Bayramiye ricalinden Hüsameddin Ankaravi Hazretlerinin halifesi ehlullah-i kiramdan Bosnevi Eşşeyh Hoca Hamza hazretlerinin merkad-ı münevvereleridir kendileri müstağrak-i cezbe -i ilahi ve mukarin-i sohbeti olanlar dahi bihtiyar müncezb olurlar idi. Bazı halat-ı acibeleri istidraça haml olduğunda bu makamda rütbe-i şehadete nail ve mazhar olmuşlardır. Rahmetullahi aleyh, 969, *a. g. e.*, s. 73.

16 Nevzade Atai, *a. g. e.*, s. 283. Yine Bosnalı Bâli Efendi'nin bazı mühlid ve zındıklarla ilgili olarak takdim etmiş bulunduğu bir arızanın suretini "eski bir mecmuadan istinsah" kaydıyla nakleden, M. Şerefeddin Yalıkaya *Simavnakadıoğlu Şeyh Bedreddin*, Hazırlayan Hamit Er, İstanbul 1994., s. 164 -166. Kitap haylice okuma hatalarıyla yayına hazırlanmıştır.

Amiki Mehmed risalesinde, kendisinin nezdinde bulunan Veled isimli ve "erbab-ı timardan bir sipahizade"nin, bir müddetden beri "taife-i melahide ve fırka-ı zendekada" bazı kimseler ile beraber bulunduğunu, - ki bunlar "Hamza-vi demekle meşhurlardır" - ifade ederek, bunları "ümme talibleri idlal edüb pak akidelerin fesada verüb tarik-i hakka inkar eylermiş" diye tavsif etmektedir¹⁸. Bu girişten sonra risale "Eyyuhel Veled" diye başlayan ve Veled'e nasihat şeklinde serdedilen ifadelerde, evvela Hamzavilerin muhtelif ifade ya da anlayışları yazılıp, hemen ardından da ehl-i sünnetin bu ifadelere karşı cevabı yer almaktadır. Çünkü risale, Hamzavileri "bed mezheb ve kabih meşreb" olarak tavsif etmektedir¹⁹.

Veled'e söylenen ilk husus, "istima olundu ki bir azize iradet getirdin ki²⁰ dermiş amel ve mücahede lazım değildir ben seni gözetirim" olup, bu sözün ehl-i sünnet mezhebine ve ehlullah meşrebine muhalif olduğu söylenir²¹.

Yine devamında "zuumlarınca arif billah olub ayne'l-yakin makamına kadem basub taate ihtiyacımız yoktur" dedikleri de ifade edilerek, bu sözü söyleyen bir kimsenin, "hem dall hem mudill" olduğu ihtar edilmektedir²². Amiki Mehmed, vaktiyle Veled'e zamaneden kaçınmanın gerektiğini ifade etmiş olduğunu, "ekser zevaya ve mevakide fi zamanına mütemekkin olan piran ve müridan kendilerine kisve-i dervişan ile arayış vermişlerdir" diyerek anlatmakta ve bunların aslında, "hırka-i zulumatı berduş ve şerbet-i şeytani nuş eden" kişiler olduklarını, süluka talib olanların ehl-i velayet ve sahib-i tasarruf birine bağlanması, hiç olmazsa şeriat, tarikat ve ilm-i tabiri ehlinden zabt etmiş insanların yanında bulunmaları gerektiğini söylemektedir²³.

Veled'in tâbi bulunduğu şeyhin, rüya ve ilm-i tabiri de reddettiğinin nakledilmekte bulunduğunu, ama Allah'ın rüyayı Kur'an-i Kerim'inde isbat etmiş bulunduğu ilave edilerek anlatılır ve rüyanın önemine şer'i deliller getirilir.

17 Süleymaniye, Halet Efendi Kitapları, nr. 764, vr. 61b - 68b. Bu risalenin varlığı vaktiyle, merhum Abdülbaki Gölpınarlı tarafından haber verilmiş, risalenin kaleme alınışının gerekçesinin yer aldığı ilk kısmı verilmiş ve bazı diğer cihetlerinden de bahsedilmiş idi. Bkz. Gölpınarlı, *Melamilik*, s. 76. Gölpınarlı'nın bahsettiği ve bizim de aşağıda kısmen değerlendirmeye çalışacağımız risalenin h. 1298. tarihinde, Mehmed Emin b. Ali tarafından istinsah edilmiş olan başka bir nüshası da Atatürk Kitaplığı Osman Ergin Yazmaları 153/4 numaralı mecmuasının 46b - 53a varakları arasında bulunmaktadır.

18 Süleymaniye, Halet Efendi, nr. 764, vr. 61b; Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin Yazmaları nr. 153/4, vr. 46b.

19 Aynı yer.

20 Hadisenin cereyan ettiği zaman Hamza Bâli'nin ölümünden yaklaşık elli yıl kadar sonra olduğu için Veled'in tabii olduğu kişi Hamza Bâli değil o tarihlerde irşad makamında bulunan başka birisi olmalıdır. Bu kişinin İdris-i Muhtefi olduğu ile ilgili olarak bkz. Gölpınarlı, *Melamilik*, s. 76; İdris-i Muhtefi ile ilgili olarak Nevzade Atai, *a. g. e.* s. 602; Mehmed Ali Ayni, *a. g. e.*, s. 126.

21 Süleymaniye, vr. 61b; Osman Ergin, vr. 46b.

22 Süleymaniye, vr. 62a; Osman Ergin, vr. 47a.

23 Süleymaniye, vr. 62a; Osman Ergin, vr. 47a.

Rüyanın süluk ehline nice faidelerinin olduğu ve bunlardan birincisinin salikin kendi ahvaline vakıf olması noktasında önem taşıdığı söylenir²⁴.

Şeyhinin onsekizbin alemi koltuğunun altından Veled'e göstermiş olduğunun söylenmekte bulunduğu nakledilerek, bu hadise "abes fikir" olarak nite-lenir ve bu hususun kitab ve sünnetin haricinde bulunduğuna işaret edilir²⁵.

Hamza Bâli'nin göstermekte bulunduğu bazı kerametlerin bulunduğuna da işaret edilerek, bu kerametler yüzünden ona tâbi olanların bulunduğu da ri-saleden anlaşılmakta olup, Amiki Mehmed, "La ilahe illallah" demeyince bu-nun bir faidesinin bulunmadığını da ilave etmektedir²⁶. Bu ifadeler, Hamzavi diye anılan bu zümrelerle ilgili ve onların imani teamüllerine ait bazı endişele-rin, sünni kesimde bulunduğunu düşündürmektedir. Bu taifenin ibahet²⁷ ve zendekaya²⁸ düşmüş buldukları, kendilerini "maksuda ermiş" ve "cây-ı ta-sarrufda" görmekte buldukları, ifadelerine binaen söylenmektedir²⁹.

Tasavvuf tarihinde önemli tartışma konularından birisi olan vahdet-i vücud meselesi ile ilgili olarak da Hamzaviler suçlanmaktadır. Gölpınarlı'nın ifadesiyle, vahdet-i vücudu diğer tarikatler gibi korkakça kabul etmeyen³⁰ Hamzaviler, Veled'e söylenen "vahdet-i vücud davasın edermişsin, bu mesele ehl-i sünnet mezhebine muhalifdir ve avamın haddi değildir ki hâlık mahluk ve mahluk hâlık olmak muhaldir" denilerek tenkid edilmektedir³¹. Dikkat edilecek olursa Amiki Mehmed vahdet-i vücud noktasında kendisinin de meşay-ıhdan bulunduğunu düşündürtecek şekilde açık bir kapı da bırakmakta ve bu mesleği, "avamın" haddinin dışında mütalaa etmekte ve belkide burada Ham-zavileri avam olarak nitelemektedir.

İlahi cezbenin tesirinde buldukları, Melami kaynaklarında³² ifade edi-len mezkur zümrenin bu cezbeleri de, Amiki Mehmed tarafından tenkid edile-rek Veled'e hitaben, "dide-i insaf ile nazar eyle ki aşk ne makamda müyesser-dir yoksa Hamzavilerin ahı serd-i bi derdleriyle aşk olmaz"³³ denilmektedir.

Nasihatnamesinde Marifet kavramı üzerinde de durmakta bulunan Ami-ki Mehmed, marifeti akli, nazari, şuhudi olmak üzere kısımlara ayırır ve bunun ilki olan marifet-i akliyi avam halka mahsus olarak gösterir. Bu makamda ka-fir, cuhud, müslüman, tersa, kibir, mülhid, felsefi³⁴, tabayi³⁵ ve dehrilerin³⁶ şe-

24 Süleymaniye, vr. 62a-b; Osman Ergin, vr. 47a-b.

25 Süleymaniye, vr. 63b; Osman Ergin, vr. 48b.

26 Süleymaniye, vr. 65a; Osman Ergin, vr. 48b.

27 İbahilikle ilgili olarak bkz. "İbadiye", *İslam Ansiklopedisi*, C. 5/2. s. 687-690.

28 Zendeke ile ilgili olarak bkz. dn. 2.

29 Süleymaniye, vr. 65b; Osman Ergin, vr. 49b.

30 Gölpınarlı, *a. g. e.*, s. 77.

31 Süleymaniye, vr. 65b; Osman Ergin, vr. 50a.

32 Lalizade Esseyid Abdülbaki Efendi, *a. g. e.*, s. 36; Millet Kütüphanesi, Ali Emiri, Şer'îye 1052, vr. 10a; Sarı Abdullah Efendi, *Cevheretü'l-Bidaye Dürretü'l-nihaye*, Ali Emiri, Şer'îye 858.

33 Süleymaniye, vr. 66b; Osman Ergin vr. 51a.

rik olduklarını ifade eder³⁷. Bu ifadeler, Hamzavi zümresinin de bu kavramlarla belli ölçüde yan yana getirildiği, ya da onlara isnad edilmekte olabileceğini çağrıştırmaktadır.

Hamza Bâli ve Hamzavilerle ilgili Amiki Mehmed'in satırlarında yerini bulmuş olan eleştiriler, devletin resmi evrakında da aynı şekilde yer bulmuştur.

Hamza Bâli'nin katledilmesinden yaklaşık on ve yirmi yıl kadar sonra-ya ait mühimme kayıtlarında³⁸, bu grupların tenkiliyle ilgili emirler verilirken, bunlara isnad edilen suç ve fiiller de ifade edilmektedir.

Hemen bütün belgelerde ilhad, zendeka ve bimezheblikle itham edilmekte bulunan Hamzaviler'in³⁹, Hamza Bâli'nin mezhebi üzere buldukları ifade edilmektedir⁴⁰. Siyasi iddialarının dışında, Hamzavilere isnad edilen en önemli fiil, kadınlarıyla beraber bir yerde toplanmakta buldukları ve hatta birbirlerinin hanımlarının omuzlarına yaslab sohbet etmekte buldukları iddiasıdır⁴¹. Bu husus kendilerinden sorulduğu zaman, "size haram olan bize helaldir"⁴² diyerek cevap vermekte olduklarına nazaran, devletin sünni anlayışıyla Hamzavilerin arasında haram ve helal kavramları noktasında çelişki bulunduğu söylenebilir.

Hamzavilerin mülhid, zındık ve bimezheb olarak nitelenmelerinin dışında, siyasi otoritenin bunlarla ilgili tenkid ve tedbirlerinin sebeplerinden bir diğeri de, bu grubun kendi içerisinde siyasi hiyerarşik yapı meydana getirme gayretleridir. 6. Şevval 990 (4 Kasım 1582) tarihli mühimme kaydında⁴³, oluşturmuş oldukları siyasi yapı şu şekilde tespit edilmiştir:

34 "Felsefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, İstanbul 1995, C. 12.s. 313-316; Şemseddin Günaltay, *Felsefe-i Ula*, İstanbul 1339-1341.

35 İslam tarihinde kelam ve felsefe ilişkileri noktasında bu hususla ilgili olarak İlhan Kutluer, *Akıl ve İtikad*, İstanbul 1996, s. 36, "İbnü'l-Cevzi'nin et-Tabaiyyun (naturalistler) şeklinde andığı tabiatçılar Dehriyyenin mutlak inkarcılığının bir adım gerisinde yer almaktadır."

36 Allah'ın vücüdü ve dünyanın Allah tarafından ve yine Allah'ın lütf ve keremiyle yaratıldığını inkar ve dinlerin başlıca ahkâmını tamamen reddedip maddenin ebediliğini ileri sürerek dünyadaki hadiselerin ancak tabiat kanunlarına uymak suretiyle meydana geldiğine ait fikirleri ileri süren zümre için bkz. "Dehriyye", *TDVİA*, C.9, İstanbul 1994., s. 107-109; "Dahriyya", *The Encyclopaedia of Islam*, Supplement, II, Leiden, s. 95-96; Kutluer, *a.g.e.*, s. 29.

37 Süleymaniye, vr. 67a; Osman Ergin vr. 51b.

38 BOA. MD. nr. 22, s. 288, 197/374; MD nr. 47, s.177/219, 185/435; MD. nr. 48, s. 137/385, 151/419, 169/470. Vaktiyle Tayib Okıç, "Quelques documents inédits concernant les Hamzawides", *Proceedings of the Twenty-second Congress of Orientalists held in İstanbul, September 15th to 22nd 1951*, Edit. by Z. Velidi Togan, Leiden 1957, s. 279-286'da bu belgelerin tamamına yakınından bahsetmiş idi.

39 MD. nr. 47, s. 177/219, 185/435; MD. nr. 22, s. 194/374, 288/.

40 MD. nr. 47, s. 177/219, 185/435.

41 MD. nr. 47, s. 177/219, 185/435. Bu hususta başka bir örnek için bkz. Fazıl İşıksu, "Başbakanlık Arşivinde Yeni bulunmuş Olan ve Sadreddin zade Telhisi Mustafa Efendi Tarafından Tutulduğu Anlaşılan H. 1123(1711) - 1184(1735) Yılına Ait Bir Ceride (Jurnal ve eklentisi)", *VII. Türk Tarih Kongresi*, C. 2, Ankara 1973, s. 533.

42 BOA. MD. nr. 47, s. 185/435.

43 BOA. MD. nr. 48, s. 151/419.

Mehmed b. Hasan	Sultan
Hüseyin Ağa	Vezir
Memi b. İskender	Defterdar
Ali Hoca	Kazasker

Öyle anlaşılıyor ki, devletin bu mesele hakkındaki kararlığının çok belirgin olarak anlaşılması, yer yer bu fiillerle alakası olmayanların da, sair husumet ya da anlaşmazlıklardan dolayı bu fiille ilişkilendirilerek İstanbul'a şikayet edilmesine vesile oluyor, ancak devlet ısrarla bunun engellenmesini istiyordu⁴⁴.

Hamza Bâli ve Hamzavilerin fikir ve faaliyetleri hakkında, şimdilik sahip olduğumuz bu bilgilerin yanında yine aynı dönemde, 1550 senesinde idam edilmiş olan Muhyiddin-i Karamani'ye isnad edilmiş olan fiillerin de kendilerine isnad edilmiş olabileceği düşünülebilir⁴⁵.

44 BOA. MD. nr. 22, s. 194/374; MD. nr. 48, s. 169/470.

45 Ahmet Yaşar Ocak, "Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Bir Osmanlı Heretiği: Şeyh Muhyiddin-i Karamani", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul 1994, s. 479-484; M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1973, s. 193-195.

اولاده کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے
 لکن کچھ کتب فاضل اسکا سندہ راجی راج فقیہ الحق اسکا کتاب مانیو لو مینور کتب فقیہ
 وریکس لریسین سورج و فوہ ہر دقت فہمہ ورنہ اہالیین و فی فہمہ سندہ افعہ
 یکجہ ہی ایکنہ کی ایک کلمہ ہر کلمہ کلمہ کی ایک کتب فقیہ الحق اسکا کتاب مانیو

اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے

۲۴ مئی ۱۹۱۷ء

۲۷۰ اور کتب میں کچھ حال اسکا کتب میں فقیہ ملاحضہ طور پر لکھیں مانیو لو مینور کتب فقیہ
 اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے
 اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے
 اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے
 اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے
 اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے
 اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے
 اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے
 اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے
 اولاد کیوں یا غیری فقیہ بہ مصافحہ اولاد و غیر بلبر بلکہ مذکورہ کتاب میں درج ہے

بسم اللہ الرحمن الرحیم
 بسم اللہ الرحمن الرحیم
 بسم اللہ الرحمن الرحیم

pucu Mehmed nam kimesne dahi ehıbbasından olduğu ilam olduğu zıkr olunan mülhidin eğer şehirde ve eğer haric-i şehirde tevabii bulunursa mertebelü mertebesince takrir tevabii her hangınızın taht-i kazasında bulunursa mezbur Evren Çavuş mübaşeretıyle şer'le teftiş eyleyüb mülhid-i mezbure mürid olub muhabbet ve tebaiyet üzere olanları emrim üzere mertebelü mertebesinde şer ile takrir ettiresin ve bulunan davarların miri için çavuşuma zabt ettiresin Sene 981 Safer Evren Çavuş'a verildi.

BOA. MD. nr. 22, s. 228

Belge II

İzvornik ve Gradanica ve Memlehatayn kadılarına hüküm ki mektub ve suret-i siciller gönderüb Memleha-i Bala sakinlerinden Mehmed b. Hasan ve Hacı Ali ve Ali Hoca ve İbrahim Halife ve Hüseyin Ağa ve Mustafa ve Cafer ve Hasan ve Çarkçı Behram ve (...) Yusuf ve Osman b. İshak ve diğer Osman b. Hasan ve Hüseyin b. Nasuh ve Ferhad ve Babahan Pir Ahmed ve Hasan b. Radanos(?) ve Yusuf b. Mustafa nam kimesneler İzvornik sancağı Beği Ferhad dame izzehü marifetiyle meclis-i şer-i şerife ihzar olunub bundan akdem ilhadı sabit olmağın katl olunan Hamza nam mülhidin mezhebi üzere olub içlerinden biri Sultan namına olub avretleriyle bir yerde cem olub sohbet edüb şer-i şerife muhalif efal-i kabihaları olduğundan maada saltanat benimdir(?) deyü dava eder dedikleri sual olundukta mezburlar inkar ile cevap verüb kasaba-i mezbureden bazı müselmanlar Ömer Halife ve Yusuf Halife b. Mehmed nam kimesneler Mehmed b. Hasan nam mülhid muvacehesinde ben Sultan Hamza yerine Sultan Mehmed oldum dediğinde şehadet eyleyüb ve bazı kimesneler dahi avretleriniz namahremlere niçün cem edersiz dediklerinde size haramsa bize helaldir deyü cevap verdiklerinde ve birbirinin avretlerinin omuzuna yapışub musahabet edenlerin de ve nice efal-i kabihaları gördükleri arz ve ilam ettikleri ecilden husus-i mezbur şer'le teftiş olunmasın emre edüb buyurdum ki hükmi şerifimle dergah-ı muallam çavuşlarından Mehmed Çavuş zide kadrihü vardukda mezkurları meclis-i şer'e mürafaa edüb inad ederler ise kefiller ve şer'le buldurulması lazım olanlara buldurub ve getürdüb bu husus bundan akdem bir defa şar-i kaviye muvafık fasl olunub üzerinden onbeş yıl mürur etmiş dava değil ise mukteza-yı şer' üzere dikkat ve ihtimam ile (...) muvacehesinde ve teftiş ve tafahhus eyleyüb göresin filvaki kazıyye arz olduğđu gibi olub sicill-i şer'-i şerif sabit ve zahir olduktan sonra bu fesad ve kabahat üzere olanlar sipahiler ise habs edüb arz eylesin değil ise şer'le lazım geleni mahallinde icra edüb yerine koyub hilaf-ı şer'-i kavim kimesneye taallül ve niza ettirmeyesiz amma teftiş tamam hak üzere olub tezvir ve telbisden ve şühud-ı zordan hazer edüb (...) hakdan udul etmeyüb hilaf-ı şer' iş etmekden ve gayrı vaki kazıyye ilamdan ihtiyat eylesin.

BOA. MD. nr. 47, s. 185/435.

Belge III

Mustafa Çavuş a verildi fi 26. Rebiülahir sene 981

Hersek Beği'ne hüküm ki hâlâ Hersek sancağında bazı melahid zuhur edüb sabıka ele girüb katl olunan Hamza nam mülhidin meredesinden oldukları ilam olunmağın ol asl melahid taraf kadıları marifetiyle şer'le teftiş olunub mülhidliği sabit olanlar habs olunub ahvalleri vukuu üzere arz olunmağičün mühürlü kise ile sana defter irsal olunmuşdur buyurdum ki vusul buldukda defterde mestur olan kimesneleri hüsn-i tedarikle ele getirüb mukayyed ve mahbus ahvallerin taraf kadıları ile şer'le teftiş eyleyüb el-haletü müteallik ahval ve efali sabit olub şöretleri ilhad ve zendeka ile ve bi mezheblik ile olub mezbur mahalde (...) olanları mühkem habs eyleyüb ahvallerin yanınızda sübut bulunduğü üzere sicil ettirüb suret-i sicillerin südde-i saadetime gönderesin ki anlar hakkında emrim ne vechle südur bulursa mücebi ile amel eylesin. Zikr olunan melahideye asla himayet caiz değıldir şöyleki bunların birinden ahz ve celb olunub veyahud aher vechle himayet olunub halas olduğı istima oluna ol melahideye olacak siyaset himayet edenlere olmak mukarrerdir ve (...) ana göre mukayyed olub melahideye himayet eylemekden ziyade ihtiraz eylesin ve bu bahane ile kendi halinde olanlara ve güçlü maldar kimesnelere isnad edüb dahl olunmaktan hazer üzere olasin.

Bir sureti Bosna Beği'ne
Bir sureti Pojega Beği'ne
Bir sureti Budin Beğlerbeği'ne

BOA. MD. nr. 22, s. 194/374.

Belge IV

Dergâh-ı muallam çavuşlarından İmamzade Mehmed'e verildi.

İzvornik ve Gradanica ve Memlehateyn kadılarına hüküm ki mektub ve suret-i siciller gönderüb Memleha-i Bala sakinlerinden Mehmed b. Hasan ve Hacı Ali ve Ali Hoca ve İbrahim Halife ve Hüseyin Ağa ve Mustafa ve Cafer ve Hasan ve Çarkçı Behram ve (...) Yusuf ve Osman b. İshak ve diğeri Osman b. Hamza ve Hüseyin b. Nasuh ve Ferhad ve Babahan b. Ahmed ve Hasan b. Radanos(?) ve Yusuf b. Mustafa nam kimesneler İzvornik Sancağı Beği Ferhad marifetiyle meclis-i şer'e ihzar olunub bundan akdem ilhadı sabit katl olunan Hamza nam mülhidin mezhebi üzere olub içlerinden biri sultan namına olub avretleri bir yerde cem' olub sohbet edüb şer-i şerife muhalif ef'al-i kabihaları olduğundan maada saltanat da benimdir deyu dava eder dedikleri sual olundukda mezburlar inkar ile cevap verüb kasaba-i mezbureden bazı Müselmanlar ve Ömer Halife ve Yusuf Halife b. Mehmed nam kimesneler Mehmed b. Hasan muvacehesinde ben Sultan Hamza'nın yerine Sultan Mehmed oldum dediğine şahadet eyleyüb ve bazı kimesneler dahi avretleriniz namahremine niçün cem'

edersiz dediklerinde size haram ise bize helaldir deyu cevap verdiklerin ve birbirinin avretlerinin omuzlarına yapışub musahabet ettiklerin ve nice efal-i kabihaların gördüklerin sicil eyleyüb arz ve ilam etdikleri ecilden vardukda teftiş edüb fi'l-vaki mezburlar vech-i meşruh üzere olub zikr olunan maddeler (?) sa-bit ve zahir olursa sipahi taifesinden ise habs edüb arz eylesin.

BOA. MD. nr. 47, s. 177/219

O HAMZEVIJAMA I NJIHOVOM UČENJU

R e z i m e

Sunijsko učenje islama kojem je pripadala većina muslimanskog naroda u Osmanskoj državi bilo je i službena, državna ideologija. Ponekad su se pojavljivale grupe i pojedinci koji nisu prihvatili ovakvo učenje i pod utjecajem sufijske tradicije različito tumačili ortodoksni sunizam. Međutim, država se veoma strogo borila protiv svih onih koji su gajili ovakve ideje i nastojala je suzbiti njihov utjecaj. O pojavama takvih grupa i pojedinaca svjedoči bogata arhivska građa na osnovu koje možemo pratiti i prostore i vrijeme u kojima se javljaju ovakve grupe, odrediti njihovu društvenu uslovljenost, sagledati optužbe pod kojima su osuđivani te iznijeti pretpostavke o osudi hereze kao ideološkog ili političkog pokreta.

Učenik Husameddina Ankaravija Hamza Bali poslije smrti svoga šejha odlazi na službu u Bosnu, počinje voditi narod i kada se oko njega počinje okupljati više svijeta, tamošnja ulema biva uznemirena zbog utjecaja kakvog je Hamza Bali zadobio u narodu, te na njihove u Istanbul upućene optužbe koje se odnose na šejh Hamzu, on biva pozvan u prijestolnicu, gdje mu se sudi. Na osnovu fetve šejhulislama Ebussuud efendija, koju on izriče oslanjajući se na fetvu šejhulislama Ibn Kemala, Hamza Bali 969 H. (1561-62) biva osuđen na smrt.

Arhivska građa čije tekstove djelimično predstavljamo u ovom radu pokazuje da njegovi sljedbenici koji se spominju kao hamzevije, nastavljaju sa svojim djelovanjem i nakon što je Hamza Bali ubijen. U Muhimme defterima Vladinog osmanskog arhiva u Turskoj (Başbakanlık Osmanlı Arşivi) ima sudskih odluka koje se odnose na hamzevije iz 1582. godine, a i Amiki Mehmed 1614. godine piše risalu (raspravu o hamzevijama) u kojoj se optužbe upućene hamzevijama i njihovoj herezi podudaraju sa onima koje se nalaze u sudskim dokumentima.

Ovaj rad u kojem se donose četiri nova izvora, pored već objavljenih radova ranijih autora, predstavlja još jedan korak u rasvjetljavanju učenja hamzevija, potvrđuje njihovo djelovanje i nakon smrti utemeljitelja ovoga reda i odnos države prema ovakvim pokretima.

ON THE HAMZEVIS AND THEIR TEACHINGS

S u m m a r y

Sunnah teaching of Islam, which was followed by the majority of the Muslim people in the Ottoman State, was the State ideology. Occasionally, there appeared groups and individuals who did not accept such a teaching, and influenced by the sufi tradition interpreted orthodox sunnism differently. But, the State very severely fought against all those who cherished such ideas and tried to limit their influence. Existence of such groups and individuals is witnessed by rich archives documents on the basis of which we can trace the area where and the time when such groups appeared, the charges under which they were sentenced, i.e. the notion of heresy as understood at the time.

Husameddin Ankaravi's disciple, Hamza Bali, after his sheikh's death, leaves for Bosnia to serve and there he started leading the people. At the moment when more people gathered around him, the ulama there got upset by the influence that Hamza Bali had among the people, so that after their charges against the sheikh Hamza directed to Istanbul, he was called back to the capital, where he was tried. Under the fetwa of Sheikh ul Islam Ebussuud Effendi, which he issued relying on the fetwa issued by Sheikh ul Islam Ibn Kamal, Hamza Bali was sentenced to death in 969 H. (1561-62 A.D.).

His followers referred to as the Hamzevis continued their activities even after Hamza Bali had been executed. In the Muhimme defters (registers) of the Ottoman Government's Archives in Turkey (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), there are decisions relating to the Hamzevis from 1582; also, Amiki Mehmed in 1614 wrote a risala (a treatise on the Hamzevis) in which the charges against the Hamzevis and their heresy are identical with those found in the court documents.

This paper, which presents four new sources, along with the ones published earlier by other authors, is a step forward in understanding the teaching of the Hamzevis; it confirms their activities and the death of this order's founder, as well as the attitude of the State toward such movements.